

BALOGH ISTVÁN – LAUKÓ ÉVA MÁRIA*

A magyarországi szlovák temetők örökségének helyzete

Tótkomlós és környéke szlovák temetői

Bevezető – A magyarországi szlovák közösségek

A mai Magyarország szlovák közösségeit a 17–18. században vallási és gazdasági okokból a Magyar Királyság északi területeiről levándorolt telepések alapították meg. Az országban elszórtan létrejövő falucsoportok különálló nyelvszigetekké váltak. A különbségeket fokozta, hogy a letelepedők a mai Szlovákia más-más részéről származtak, így eltérő nyelvjárást beszéltek, és eltérő táji jegyeket mutató népi kultúrát hoztak magukkal. A dunántúli szlovákság a nyugat-szlovák, a nógrádi, a Pest környéki és a békési szlovákok a közép-szlovák nyelvjárást beszélik, a bükki és a zempléni szlovák települések pedig mindmáig őrzik a kelet-szlovák nyelvjárást.¹

Az egyes vidékek közösségeit felekezeti hovatartozásuk is megkülönböztette. Az evangélikus szlovákok a Délkelet-Alföldön, Békés és az egykori Csanád vármegye területén, Nyíregyházán, Nógrád megyében, a Duna-Tisza közén (Kiskőrösön, Apostagon és Dunaegyházán), az Észak-Pest megyei és Pest környéki falvakban, emellett a Dunántúlon (Bakonycsernyén és Oroszlányban), valamint – a 19. század végi beolvadásukig – egyes Tolna és Fejér megyei birtokokon is éltek. A katolikus szlovákok nagyrésze a Pilis és Vértes hegységben, a Gerecse és Bakony vidékén, Buda és Pest környékén, a Mátrában és Mátraalján, a Bükkben és Zemplénben telepedett le. Emellett a Zemplénben és elszórtan Borsod megyében görög katolikus szlovákok is éltek. A felekezeti tagolt nyelvszigetek hosszútávú fennmaradását nagymértékben segítette az a körülmény, hogy a települések zöme

* A szerzők Balogh István az ORZSE adjunktusa, e-mail: baloghi@or-zse.hu és Laukó Éva Mária szlovák nyelv- és irodalomtanár, e-mail: laukoeva@gmail.com

¹ Tóth Sándor János – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária: A nyelvi másság dimenziói Tótkomlóson. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktusában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 112.

– a többi hazai nemzetiséghez hasonlóan – felekezetiileg és nyelviileg homogén közösséget alkotott.²

A 19. század utolsó harmadától, illetve a 20. század elejétől a magyarországi szlovák közösségek többségében a szlovák nyelv és a kultúra fokozatosan visszaszorult. Minthogy szlovák nyelvű írásbeliség, megfelelő szintű anyanyelvi oktatás, illetve művelődés a legtöbb helyen nem létezett, a különböző tájnyelvek nem voltak képesek a megújulásra, így szerepük a társadalmi kommunikációban jelentősen csökkent, csak a népi kultúrában, a családi és helyi kapcsolatokban, valamint az egyházban élt tovább. Határozottan megnyilvánuló nemzetiségi tudat jellemzően a dél-alföldi nyelvterületeken alakult ki a 19. század végétől. Az egykori Békés és Csanád vármegye nagyobb létszámú szlovák településeinek a szlováknyelvűség jelen volt a népi, az egyházi és a polgári elitkultúrában is. Az alföldi közösségek önálló szlovák könyv- és lapkiadást tartottak fenn, valamint aktív műkedvelő színjátszást folytattak.³

A népszámlálási adatok szerint 1880-ban még 213 249 szlovák anyanyelvű személyt írtak össze a mai Magyarország területén, számuk azonban 1910-re 165 317 főre csökkent. Az asszimilációban jelentős szerepe volt a magyar környezetnek (Nyíregyháza), az urbanizációs hatásoknak (Békéscsaba), valamint a mindenkor magyar kormányzatnak, amely főként iskolapolitikai eszközökkel szorgalmazta a szórványokban élő szlovákság magyarosodását.⁴ Dr. Gyivicsán Anna a gyenge nemzeti öntudatot további olyan komplex tényezőkkel magyarázza, mint az elhelyezkedés, a kis lélekszám, a tájszólások és azoknak a nagyfokú, magyar elemekkel való kevertsége, a kulturális szint egyenlenségei és az értelmiségi réteg meglehetősen szűk volta, valamint az a körülmény, hogy a szlovákság – a többi hazai nemzetiséghez hasonlóan – még a polgári nemzetek kialakulását megelőzően kivált kibocsátó közösségből.⁵

Az I. világháború után Csehszlovákia megalakulásával a magyarországi szlovákság államjogi szempontból is elszakadt nemzetalkotó etnikumától, ez az anyanyelv megtartása szempontjából újabb hátrányt jelentett. Az 1941-es népszámlálás alkalmával már csak 75 877 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek. A csehszlovák-magyar lakosságcsere során Csehszlovákiába áttelepültek száma 73 273

² Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákok nemzetiségi tipológiája. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktóiban. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 190–191. Néhány népesebb szlovák alapítású településen azonban megjelent a felekezeti heterogenitás is, így Békéscsabán és Szarvason jelentős katolikus közösségek is kialakultak.

³ Tóth – Tuska – Uhrin – Zsilák, 2010. 113–116.

⁴ Szarka László: A kisebbségi kérdés a magyar-csehszlovák kapcsolatokban. *Regio*, 1990/ 3. 231–244.

⁵ Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarországi nemzetiségek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája*. Budapest: KSH, 1994. 301–314.

fő volt, akik között épp a legöntudatosabb szlovákok (köztük az értelmiségiek) hagyták el az országot.⁶

A magukat szlovák anyanyelvűnek vallók száma 1949-re 25 988 főre csökkent.⁷ A lakosságcsere, a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás a hagyományos közösségek felbomlásához vezetett, fokozódott a szórványjelleg. Az 1960-as években a szlovák iskolák kétnyelvűvé alakítása, a városokba meginduló belső migráció és a vegyesházasságok hatására a közösségben, majd a családi körben is fokozatosan előtérbe került a magyar nyelv használata.⁸ A rendszerváltás pozitív változásokat hozott, de a számszerű csökkenést ezek nem tudták megállítani. A nyelvjárásokat, kevés kivételtől eltekintve, csak az idősebb generáció beszéli, gyermekeik, unokáik – ha megtanultak szlovákul – már az iskolákban elsajátított irodalmi nyelvet használják.⁹

A 2011-es népszámlálás során 9888-an vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, figyelemre méltó pozitívum azonban, hogy a szlovák nemzetiséget megjelölők száma a tíz évvel korábbihoz képest majdnem a duplájára, 29 647-re nőtt.¹⁰ Ez azt jelzi, hogy a nemzetiségi hagyományokhoz, kultúrához, a szlovákság hazai örökségéhez való kötődés egyre többek számára fontos.

Az örökségelvű megközelítés lehetőséget adhat arra, hogy olyan településeken is felfedezzék a szlovák gyökereket, ahol a szlovákság napjainkra asszimilálódott, de épített emlékeik megmaradtak. Ahol aktív szlovák közösségek élnek, az épített örökség eddig kevésbé méltatott elemei további identitás- és közösségerősítő lehetőségeket rejtnek magukban, valamint a település mai lakosságának közös értékeivé válhatnak. Ennek az örökségnek fontos, de csak az utóbbi évtizedekben felfedezésre kerülő elemei a temetők.

Historiográfiai áttekintés

A hazai szlovák néprajzkutatásnak gazdag irodalma van, ezek nagyrészt a szellemi kultúra, a társadalmi aspektusok, valamint a tárgykultúra egyes vonatkozásaival foglalkoznak, az épített örökségre vonatkozó kutatások és publikációk jóval

⁶ Gyivicsán Anna: Látletel egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. In: uő: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2003. 12.

⁷ Az 1941-es és 1949-es adatoknak a kitelepültek számával való összevetése révén keletkező anomáliát a Kugler József által közölt statisztikák részben feloldják. Eszerint a kitelepülésre jelentkezőknek csak 78,3%-a beszélt szlovákul. Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön.* Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000. 182.

⁸ Gyivicsán, 1994. 301–314.

⁹ Szabó Orsolya: *Kétnyelvűség és kettős identitás a Budapesten élő szlovákok körében.* Doktori disszertáció. Budapest: ELTE-BTK, 2012. 177–178.

¹⁰ 2011. évi népszámlálás. 3. Országos adatok. Összeáll. Bojer Anasztázia [et al.] Budapest: KSH, 2013. 13, 64–66.

kisebb arányt képviselnek (népi építészet).¹¹ A szlovák funerális örökséggel foglalkozó első tanulmányok az ezredfordulón kezdtek megjelenni, azóta számuk fokozatosan nő. Mélyebbre ható érdeklődés azokon a vidékeken ébredt a kutatókban, ahol hagyományos népi jellegű sírjelek maradtak fenn. Ezek azonban a hazai egyházi és köztemetőinkből mára nagyobb részét eltűntek, a fennmaradó emlékegy zöme a 19. század második felétől-végétől egyre növekvő számban megjelenő, a 20. század második felére sematizálódó síremlékek közé tartozik. Annak ellenére, hogy ezeknek a síremlékeknek is megvan a sajátos örökségi értékük, irányukba mostanáig lényegesen kevesebb figyelem fordult.

Komoly Pál az 1992-ben megjelent *Pitvarosi tanulmányok* című könyvében már szentelt egy rövid fejezetet a helyi temetőknek.¹² A 2001-es *Temetők Békéscsabán* című kiadvány közölte Zsilák Mária tanulmányát a szlovák nyelvű sírfeliratokról.¹³ Ugyanebben az évben jelent meg a *275 rokov v Sarvaši* (275 éve Szarvason) című kötetben Szabó Orsolya a helyi síremlékek formavilágát, motívumait, textusait vizsgálta.¹⁴ Kustár Rozália 2002-ben az V. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencián mutatta be az 1920–40-es évekből fennmaradt dunaegyházi szlovák fejfákat. A részletes dokumentációt, képanyagot és feliratokat tartalmazó tanulmánya 2003-ban jelent meg.¹⁵ Júlia Marloková-Szabóová *Slovenské náhrobné nápisy v Mlynkoch ako jazykové pamiatky* (Pilisszentkereszti szlovák sírfeliratok, mint nyelvi emlékek) című 2006-os,¹⁶ Viera Sedláková pedig a *Slovenské texty na náhrobníkoch v Kestúci* (Szlovák nyelvű sírfeliratok Kesztlöcön) című 2009-es tanulmányában¹⁷ egy-egy jelentős szlovák hagyományokkal rendelkező pilisi község sírfeliratait vizsgálta. Meglehetősen ritkák a szlovák temetővel, illetve sírfeliratokkal foglalkozó szakdolgozatok, az egyetlen felderíthető példány

¹¹ Szlovák vonatkozásban ennek leggazdagabb gyűjteményét jelenti az 1975-ben elindított *Národopis Slovákov v Maďarsku, A magyarországi szlovákok néprajza* című könyvsorozat.

¹² Komoly Pál: *Pitvarosi tanulmányok*. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992. 70–75.

¹³ Somogyi Józsefné (szerk.): *Temetők Békéscsabán. Temetkezési szokások, temetők, sírfeliratok, síremlékek*. Békéscsaba: Csabai Etnográfia, 2001. 2001. 55–61.

¹⁴ Orsolya Szabóová: *Sarvašky evanjelický cintorín*. In: *275 rokov v Sarvaši*, Békešská Čaba: VÚSM, 2001. 134–137.

¹⁵ Kustár Rozália: *Faragott fejfák a szlovák nemzetiségű Dunaegyházán*. In: *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. az V. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencia (Baja, 2002. július 18-19.) előadásai*. Baja – Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Múz. Szerv., 2003. 131–150.

¹⁶ Marloková-Szabóová, Júlia: *Slovenské náhrobné nápisy v Mlynkoch ako jazykové pamiatky*. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku*. Békešská Čaba: VÚSM, 2006. 264–270.

¹⁷ Sedláková, Viera: *Slovenské texty na náhrobníkoch v Kestúci*. (Szlovák nyelvű sírfeliratok Kesztlöcön.) In: *Národopis slovákov v Maďarsku 22*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2009. 45–50.

Bakó Nóra munkája 2011-ből, amely a tótkomlói temetők sírfeliratait elemezte.¹⁸ A témának egy speciális szegmensével, a nevek írásmódjának változásával foglalkozik Alžbeta Uhrinová 2015-ben megjelent *K písaniu mien na cintorínoch v Békésskej Čabe* című tanulmánya.¹⁹

Az egyetlen teljeskörű temetőfeldolgozást Kocsis László és Molnár Erzsébet készítette a pilisszántói régitemetőről.²⁰ 1993 és 1995 között 164 síremlék leírását készítették el, de a kiadásra csak 2012-ben került sor. Vizsgálták a síremlékek formavilágát, feliratait, motívumait, közzétették a temető teljes dokumentációját és térképét is. Kalhammer Mátyásné 2014-ben a *Kondoros temetői és a település szakrális építményei* című könyvében megörökítette a legrégebbi, erősen pusztuló fejfás sírjeleket és a 20. századi szlovák sírköveket is.²¹

Fontos jelenségre hívja fel a figyelmünket Michal Kožuch és Juraj Majo: *Pitvaroš a Pitvarošania* (Pitvaros és a pitvarosiak)²² című 2008-as kötete. A két szlovákiai fiatalember ősei Pitvarosról települtek ki a lakosságcsere során, a szlovák nyelvű kötet az elszármazottaknak, és egyre inkább a leszármazottaiknak szól. A felmenők szülőhelyének emlékkönyveként a virtuális közösséget is szolgálja. A könyvben jelentős számban szerepelnek a halálhoz és a gyászhoz kapcsolódó témájú képek: a háznál felravatalozott elhunytakról, a búcsúztatásról, valamint a temetőlátogatásról készült felvételek, amelyek részben helyben, részben az elszármazottak albumaiban maradtak fenn. Ezek a képek kifejezik a településhez és az elhunyt hozzátartozókhoz való érzelmi kötődés összefonódását. A múlt emlékeit a szerzők a temetőről készült friss felvételeken keresztül kötötték össze a jelennel. Pitvarosi utazásuk alkalmával dokumentálták a temető régi síremlékeit, amelyek a szétszóródott közösség hagyományainak utolsó kézzelfogható emlékeiként különleges jelentőségre tesznek szert. A kötetet online emlékdoldal egészíti ki, amely a fiatalabb generációk számára kíván kapcsolódási pontokat nyújtani őseik szülőhelyéhez (<http://pitvaros.sk/>). A honlapon virtuális séta keretében járhatjuk be a település utcáit, valamint a sírkert főbb útjait is.

A lakosságcsere után 73 évvel az események átélőinek többsége már nem él, azonban a Kožuch–Majo-féle kezdeményezések példát adnak arra, hogyan tartható fenn a közös múlt, származás és hagyományok emléke, illetve, hogy milyen

¹⁸ Bakó Nóra: *Typológia slovenských náhrobných nápísov na Slovenskom Komlóši. A tótkomlós szlovák nyelvű sírfeliratok tipológiai elemzése*. Szakdolgozat. ELTE Szlovák nyelv és irodalom szak. Budapest, 2011.

¹⁹ Uhrinová, Alžbeta: *K písaniu mien na cintorínoch v Békésskej Čabe*. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prírodný vývin jazyka a jazykové kontakty*. Bratislava: Veda, 2015. 354–362.

²⁰ Kocsis László – Molnár Erzsébet: *A pilisszántói régi temető*. Budapest: Siker X Bt., 2012.

²¹ Kalhammer Mátyásné: *Kondoros temetői és a település szakrális építményei. 1–2. rész*. Kondoros: Helytörténeti Baráti Kör – Kondoros Város Szlovák Önkormányzata, 2014.

²² Kožuch, Michal – Majo, Juraj: *Pitvaroš a Pitvarošania*. Pitvaros: Slovenská samospráva Pitvaroš, 2008.

identitás- és közösségerősítő szerepet kaphatnak generációk múltán is a közös szülőhely temetőjének fennmaradt sírjelei.

A szlovák temetők és örökégvédelmi helyzetük

A gyarapodó szakirodalomhoz képest a szlovák funerális emlékanyagot érintő örökégvédelmi aktivitásra kevés példát tudunk. A számszerűsítést nehezíti, hogy a helyi védelem alatt álló nemzetiségi temetési objektumok helye és pontos száma nem ismert – amiképp azt dr. Kállai Ernő, a nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010-es jelentése is kiemelte.²³ Az egyetlen rendelkezésre álló forrás, a muemlekem.hu adatbázisa alapján a szlovák vonatkozásúként nyilvántartott elemek száma feltűnően csekély: a 33 190 objektum közül mindössze 12-t határoztak meg explicit módon szlovákként.²⁴ Összetett kereséssel azonban kiderül, hogy a szlovák nemzetiségi településeken számottevő a védett templomok és egyházi vonatkozású épületek, népi lakóházak és tájházak száma. Tehát a helyi közösségek szemében az előbbi típusokban manifesztálódik a szlovák épített örökség védendő része, a temetőket, síremlékeket nagyon ritkán sorolják ebbe a kategóriába.

Az említett 2010-es jelentés igazolta, hogy az elvi lehetőség ellenére a nyilvánvaló értékkel bíró régi sírjeleknek a gyakorlatban elenyésző hányada védett, azok az önkormányzatok sem helyezik védelem alá a temetőket, amelyek egyébként fontosnak tartják megőrzésüket.²⁵ A muemlekem.hu adatbázisa szerint az összes hazai védett objektum között mindössze 1% a temetési vonatkozásúak száma, ezek között is kevés a szlovák kötődésű. Az egyetlen, helyi védelem alatt álló szlovák sírkert a medgyesegyházi evangélikus temető, amelyet az önkormányzat – a település általa fontosnak tartott épületeivel egyidőben – 2008-ban vett védelem alá.²⁶ Emellett műemléki védelem alá helyezték Tessedik Sámuel síremlékét Szarvason és a nézsai temető régi sírköveit, bár ezeknek szlovák jellege nincs feltüntetve.

²³ *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 344., 357.

²⁴ Helyi védelem: Mezőberény – Szlovák lakóház 1., 2.; műemléki védelem: Bánk – Szlovák Tájház, Békéscsaba – Tanyamúzeum, Szlovák népi lakóház, Szlovák nemzetiségi tájház, Budapest – Luther-udvar, szlovák evangélikus templom, Kiskőrös – Szlovák tájház, Mezőberény – Szlovák evangélikus templom, Szarvas – Tájház, Szécsény – Kápolna, Tótkomlós – Népművészeti tájház.

²⁵ *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 343–344.

²⁶ 2017. április 9-i medgyesegyházi látogatásunk alkalmával nem tapasztaltuk a védelem tényleges megvalósulását: a temető hátsó részében régi sírkövek és fragmentumok hevertek kiforgatva.

A védelem hiánya – részben – a már említett szemléleti okokból fakadhat: a szlovák temetők jelentős része ma is használatban van. Elsődlegesen tehát nem történeti-kulturális emlékként, hanem kegyeleti helyként tekintenek rá, amely funkcionális, folyamatosan alakuló tér. Minthogy a szlovákok gyakran az adott település lakosságának többségét alkották, sok temetőjük idővel köztemetői jellegűvé vált. Ezt a 19. századi törvények is szükségszerűvé tették: az 1868. évi LIII. törvénycikk szerint a „*Temetőkben a különböző vallásfelekezetek tagjai vegyesen és akadálytalanul temetkezhetnek*”. Az 1876. évi XIV. törvénycikk pedig elrendelte a köztemető kialakítását „*E kötelesség alól csak az esetben engedtetik kivétel, ha a községben egy vagy több felekezeti oly temető létezik, melyekben a temetkezés szabadsága biztosítva van*”.²⁷ Ennek megvalósítása a gyakorlatban eltérő volt: külön felekezeti parcellákat alakítottak ki, temetőrészek jöttek létre a helyi szokások alapján, vagy ténylegesen is vegyesen helyezkedtek el a sírok. A vegyesházasságok révén ez utóbbi egyre gyakoribbá vált.²⁸

A köztemetői jellegből következő hatások mellett az asszimiláció és a polgárosodás is gyorsuló ütemben változtatta meg szlovák temetők hagyományos arculatát. A 19. század közepéig országszerte, a kőben szegény Alföldön pedig egészen a 20. század elejéig-közepéig általánosak maradtak a fa sírjelek. Bevetett volt a temetőrészek porladási idő utáni ismételt használata, a régi temetők felszámolása. A falusi és mezővárosi középparaszti és iparos rétegek, a szűkebb egyházi és világi értelmiség, valamint a kereskedők a városi mintákat követve honosították meg a sírkőállítás szokását. A fejfás sírjelek korábban jellemző sokasága fokozatosan eltűnt, helyüket a kőfaragók egyedi, később egyre inkább a sírkőkészítő iparosok és sírkőgyárak sematikusvá váló mész- és gránit síremlékei vették át, „valóságos kőkeretek” hozva létre.²⁹ A sírkövek a szlovák kultúra új hordozóivá váltak, tovább élt rajtuk a hagyományos nyelvhasználat, sőt, a felület bővülésével és a megformálás lehetőségeinek kiszélesedésével új formákkal és tartalommal gazdagodott. A protestáns szellemből fakadó puritanizmus háttérbe szorult, a városi sírkőkultúrából érkező hatásoknak a helyi szlovák hagyományokkal való szintéziséből parasztpolgári-polgári jellegű szlováknyelvű sírkőkultúra alakult ki. A funerális reprezentáció jelei a fűtak mentén, az útkeresztezéseknél kifejlődött díszsorok a lelkészek, egyházi és községi előjárók reprezentatívabb síremlékeivel, a schwabacher típusú gót betűkkel írt feliratok, a terjedelmesebb, bibliai

²⁷ Idézi: Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon*. Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest. 2012. 26–28.

²⁸ Tóth Vilmos: Ökumenikus tendenciák a 19–20. századi magyarországi városi temetkezésben. *Egyháztörténeti Szemle*, 2000/1. 120–128.

²⁹ Novák László: *Településnéprajz*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995. 165–176. Novák a kifejezést a hagyományosan is sírköves temetkezést preferáló zsidóság temetőire alkalmazta.

idézetekkel tűzdelt méltató tartalmakkal, nagyobb településeken pedig a szobrok és a családi kripták is.

Ennek a modern funerális kultúrának a virágkora a 20. század első felére esett, és a lakosságcsere időszakáig, illetve az 1960–70-es évekig hatott. A lakosságcsere követően felerősödött, fentiekben ismertetett tendenciák és szekularizáció hatására a sírkövek sematikussá váltak,³⁰ a feliratok nyelve a magyar lett, és egyre inkább csak a nevek magyar formában való közlésére szorítkoztak.

A lakosságcsere miatt sok sírkő vált gazdátlanná, az értéktelenebbeket a lejáratú idő után egyszerűen felszámolták, a sírhelyeket újból értékesítették, a gránitból készült síremlékeket pedig gyakran ellopták. A zsugorodó közösségek számára a nagyméretű temetők gondozása komoly kihívást jelent. Ezt mutatja az Országos Szlovák Önkormányzat 1996–1997-es jelentése is, amit a hazai szlovákság fennmaradásához szükséges feltételek meghatározása érdekében készítettek. A 87 településre küldött kérdőívekre 80 válasz érkezett. 12 helyről jelezték, hogy a temető rendbetételéhez segítségre lenne szükségük, ezek – Mezőberény kivételével – mind néhány száz- ill. legfeljebb ezer fős települések.³¹

Alulról szerveződő, alternatív örökségmentő törekvésekre több helyen találunk példát. Tárnokon 2005-ben alapítványt hoztak létre az Öregtemető megmentésére, amelyet helyi közösségi összefogásnak köszönhetően „*országosan az egyetlen rendben tartott, egységes szlovák temető*”-nek neveznek.³² Több helyen megtörtént a régi, megőrzésre kiválasztott fejfák, síremlékek összegyűjtése a temető egy pontjára. Dunaegyházán az országosan egyedülálló, faragott szlovák fejfák nagy részét a ravatalozó mellé helyezték át,³³ Mezőberényben kéttucat régi sírjelet gyűjtöttek egy csoportba emlékhely gyanánt. Piliscsévén, miután bizonytalanná vált a régi temető sírköveinek sorsa, a kisebbségi önkormányzat határozata alapján az önkormányzat munkásai a templomkertben állították fel egy részüket.³⁴ Bánk régi, a vidék kőfaragó hagyományait őrző síremlékeit a temetőbe felvezető út két oldalán helyezték el, illetve bekerültek a település értéktárába is.³⁵ Ennek a módszernek

³⁰ Érdekeség, hogy egyházi vonatkozású szimbólumként a kehely a sírköveken, Tótkomlóson és környékén épp az 1960–70-es években volt a leggyakoribb.

³¹ Alsóregmec, Ambrózfalva, Bakonycsernye, Füzér, Jásd, Keszthely, Kishuta, Márianosztra, Mezőberény, Nagybánhegyes, Nőtincs és Pitvaros. Forrás: *A magyarországi szlovák nemzeti kisebbség helyzete*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, 1997. 71–100.

³² Tárnoki Szlovák Önkormányzat, Alapítvány a Tárnoki Öregtemető Megmentésére. <https://tarnokiszlovakonkormanyzat.hu/pages/pages/alapitvany-a-tarnoki-oregtemeto-megmentesere> (letöltés ideje: 2020. május 11.)

³³ Kustár Rozália közlése alapján.

³⁴ Szabó Orsolya: Kettős identitás? Budapest és Piliscsév szlovák közösségei. In: Bindorffer Györgyi (szerk.) *Változatok a kettős identitásra Kisebbségi léhelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 95.

³⁵ Bánk, Látivalók, értékek. <https://www.bank-falu.hu/bank/telepulesi-ertektar-lativalok> (letöltés ideje: 2020. május 11.)

azonban megvannak a veszélyei. Az eredeti kontextusból való kiszakítás által, válogatott sírjelek skanzenszerű elhelyezésével pont a lényeg, az egyedi, lokális érték, a történetileg kialakult sajátos jelleg veszik el. A sírjelek üres installációvá, néprajzi szemléltető elemmé válnak.

Az áthelyezés, „temetőmúzeum”, emlékpark létrehozása olyan esetekben indokolt, mint a temetők teljes felszámolása, életveszélyes, vagy a védendő elemek kis számban, elszórtan helyezkednek el. Amennyiben azonban a temető fenntartható, és az emlékek száma is indokolja, a területi szintű védelem (a régi sírok sorai, sírcsoportok, temetőrészek, fasorok, utak, kapuk) révén az előbbinél jelentősebb emlékegyüttes hozható létre. Az „in situ”, az emlékek eredeti helyén, eredeti kontextusában és környezetében kialakított védelme garantálhatja a megőrzés lehető leghitelesebb módját. A díszsorok, főutak mentén álló évszázados síremlékek, népi sírjelekből és fejfákból álló falusi sírkertek a település egykor meghatározó eredeti szlovák karakterét reprezentálhatják.

Amíg azonban erre nem kerül sor, a sírhelyek újraváltásával a régi síremlékek fokozatosan tűnnek el. Marjai Márton a *Temetők műemléki védelme* című cikkében kiemeli, hogy „különösen mostoha elbánásban részesülnek az olyan nemzetiségi temetők, ahol a lakosság tetemes része kicserélődött (...). Ezekben a visszamaradtak sem használják sírjelükön anyanyelvüket. Pedig népi, vagy irodalmi eredetű felirataik szintén igen tanulságosak, művelődéstörténeti vonatkozásuk kétségtelen”.³⁶ Marjai közel 40 évvel ezelőtti aggodalmait a legfrissebb, szlovák temetőkre reflektáló munkák is alátámasztják: Jaroslav Čukan, Boris Michalík és Pluhár Tamás a békéscsabai szlovákok kulturális potenciálját vizsgálva jegyzi meg, hogy „Az utóbbi években fogatkoznak a szlovák feliratú sírkövek a temetőkben, amelyek bizonyítékkal szolgálnának a szlovák lakosság jelenlétére”.³⁷ Ugyanezt írja Jároli József és Somogyi Józsefné méltatva Zsilák Mária *Békéscsabai temetők szlovák nyelvű sírfeliratai* című tanulmányát: „hiszen a lassan enyészetnek induló régi fejfákból, sírkövekből egyre kevesebb van a város temetőiben”.³⁸ Tudatos örökségmegőrző szemlélettel, a ma még meglévő szlovák funerális emlékanyag védelmével, jelentős számú érték megmentésére nyílhat lehetőség.

A helyi vagy országos szintű védelemhez szükséges a temetők örökségi értékének vizsgálata. Ennek egységes szempontok szerinti meghatározásához, Gecséné Dr. Tar Imola a történeti temető fogalomrendszerére hívja fel a figyelmet. A szerző

³⁶ Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 1982/1. 17–20.

³⁷ Čukan, Jaroslav – Michalík, Boris – Pluhár Tamás: A békéscsabai szlovákok kulturális potenciálja. In: Miroslav Kmet’ – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből*. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 203–204.

³⁸ Jároli József – Somogyi Józsefné: A Békéscsabai Városvédő és Városszépítő Egyesület a város szlovák hagyományainak megőrzéséért. In: Miroslav Kmet’ – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből*. Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 496–497.

a hazai temetőállomány ismeretében a következő definíciót fogalmazza meg: „*Történeti temetőnek nevezzük azokat a temetőket vagy temetőrészeket, amelyeket 1945 előtt nyitottak és máig őrzik eredeti kialakításukat, a parcellák, sírhelyek eredeti kiosztását, és a síremlékek eredeti helyükön fennmaradtak.*”³⁹ Emellett megjegyzi, hogy a történeti temető gyakran a történeti értéken túl más művészi, kultúrtörténeti vagy botanikai értékekkel is rendelkezik. Ezeknek a szempontoknak nagy valószínűséggel sok hazai szlovák temető, vagy temetőrész is megfelelhet. Az értékek felméréséhez azonban országszerte a szlovák temetők iránt érdeklődő kutatókra van szükség, a temetők védelméhez és megőrzéséhez pedig nélkülözhetetlen a helyi lakosság és az önkormányzatok közreműködése.

Tótkomlós és környéke szlovák temetőinek bemutatása és értékvizsgálata

Tótkomlós és környéke szlovák községei területi láncolatot és egy nyelvszigetet alkottak. Tótkomlóst 1746-ban alapították meg Békésszentandrásról érkező, eredetileg közép-szlovákiai származású telepések. A túlnépesedett Komlós lakói közül kivált telepések 1802-ben Nagylakra költöztek, a nagylakiak egy része pedig 1817-ben a pitvarosi pusztára. Őket a kincstár dohánytermesztésre akarta kötelezni, ellenszegülésük miatt a falu határának kétharmadát elvették tőlük, ezen 1843–1844-ben létrehozták a mai Csanádalberti és Ambrózfalva községeket. Míg albertit nagylaki és pitvarosi telepések, Ambrózfalvát csabai szlovákok alapították meg. Jelen vizsgálatunkban Tótkomlós és szűkebb környéke, Pitvaros, Csanádalberti és Ambrózfalva szlovák temetőivel foglalkozunk.

Dr. Gyivicsán Anna az általa meghatározott kulturális modellek alapján Tótkomlóst a mezővárosi-városi települések közé sorolta, a vonzáskörzetébe tartozó kisebb falvak pedig ehhez kötődtek. Nyelvi-kulturális szempontból pedig a leginkább tagolt, háromrétegű modellhez tartozott, amelyben a szlovák nyelvhez kötött kulturális elemek a magas-, az egyházi- és a népi kultúrában egyaránt szerepet kapnak. A magyarországi nyelvszigetek között kivételesnek számít az itteni szlovák kultúrának a közösség életében és társadalmi kapcsolataiban elfoglalt erős pozíciója.⁴⁰ A nagy létszámú komlói szlovákság rétegzett társadalmi struktúrájával, kedvező gazdasági feltételeivel és önálló anyanyelvi kultúrát közvetítő egyházával jelentős hatást gyakorolt a környék kisebb településeire. A szoros piaci és házassági kapcsolatok révén Tótkomlós kulturális kisugárzásának határai kiszélesedtek, a nemzetiségi kultúra társadalmi szerepe és értéke megnövekedett, ez pedig jelentős mértékben hozzájárult a térség szlovák kultúrájának

³⁹ Gecséné, 2012. 64–65.

⁴⁰ Gyivicsán, 2010. 64–67.

továbbéléséhez. A nyelvszigeten belül történő házasságkötéseknek is köszönhető, hogy az 1880–1941 közötti népszámlálások alapján az országon belül az itteni szlovákság asszimilációja volt a legalacsonyabb. Tótkomlóson 1941-ben a lakosság 75%-a vallotta magát szlovák anyanyelvűnek, ugyanez az arány Pitvaroson és Csanádalbertin 91%, Ambrózfalván pedig 86% volt.⁴¹ Hiába törekedett az evangélikus egyház a magyarosításra, Tótkomlóson a magyar nyelvű istentiszteleteket a hívek nem látogatták, ellenben egyre erőteljesebb nemzetiségi öntudat fejlődött ki. Az aktív gazdasági és kulturális egyletek, szervezetek, színjátszó csoportok működésében a nemzetiségi kultúra és nyelv tudatos védelme tükröződött.⁴²

Normatív nyelvváltozatnak hagyományosan a cseh Králici biblia nyelvét, a bibličinát tartották, amely a 16. század végétől vált a szlovák evangélikusok liturgikus és irodalmi nyelvéné. Fokozatosan kialakult egyfajta hierarchia a hétköznapi és az egyházi nyelv között. A bibličina a beszélt nyelvre nem gyakorolt hatást, ellenben ünnepélyessége révén szerepet kapott egyes szokásokban, valamint schwabacher típusú gót betűs írásmódjával együtt tovább élt a síremlékek felirataiban, bibliai idézeteiben is. (5. kép) Az irodalmi nyelv szerepének erősödésével a 19–20. század fordulójától már főként szlovák feliratokat találunk a sírjeleken, váltakozóan gót, illetve latinbetűs írással.⁴³ Tótkomlóson és környékén a lakosságcsereig a szlovák kultúra meghatározó szerepet töltött be mind a közösség kulturális életében, mind a mindennapi társadalmi kapcsolatokban. Ennek megfelelően a temetőkben is általános maradt a szlovák nyelvű felirat.⁴⁴

A II. világháborút követő lakosságcsere alapjaiban formálta át a térség etnikai és felekezeti képét. Tótkomlósról 3211 fő, a település szlovákságának 35%-a költözött ki. A vizsgált települések közül arányaiban innen települtek ki a legkevesebben, így a szlovákság 1949-ben is abszolút többséget alkotott (53%). Az evangélikus felekezet megőrizte pozícióját (68%). Ennél szélsőségesebb változások történtek a környező kisebb falvakban, ahol az évtizedek óta állandósult munkanélküliség és földínség sokkal többeket motivált a kitelepülésre.⁴⁵ Pitvarosról 1988 fő, a helyi szlovákság 72%-a választotta a kitelepülést, így 1949-re aránya 25%-ra csökkent. A felekezeti arányok is megfordultak: az evangélikusok 30, a katolikusok pedig 63%-ot tettek ki. Csanádalbertiről 971-en települtek ki (a szlovákok 67%-a), így 1949-re 24%-ra csökkent a szlovák anyanyelvűek aránya. Az 1941-ben még 94%-os evangélikus felekezet 28%-ra esett vissza. Ambrózfalváról kevesebben, a helyi szlovákok 39%-a, 366 ember költözött Csehszlovákiába, így

⁴¹ Gyivicsán Anna: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In: Szincsek György (szerk.): *Tótkomlós története és néprajza 2. kötet*. Tótkomlós: Tótkomlós Város Önkormányzata, 1996. 379–383.

⁴² Gyivicsán, 1996. 390–391.

⁴³ Gyivicsán, 1996. 386–387. és Tóth – Tuska – Uhrin – Zsilák, 2010. 115–116.

⁴⁴ Gyivicsán, 1996. 384–385.

⁴⁵ Bernula Mihály: *Pitvaros rövid története*. 1816–1969. Hódmezővásárhely: k. n., 1969. 86–89.

a szlovák-magyar arány hasonlóná vált (46 és 54%), az evangélikus többség pedig megmaradt (74%).⁴⁶

A lakosságcsere településenként eltérő mértékű és jellegű hatásait a temetési kultúra átalakulásában is nyomon követhetjük. Tótkomlóson a katolikusok a 19. század óta rendelkeznek saját temetővel, így a két – köztemetői funkciókat is ellátó – evangélikus temető képe a vegyesházasságok, az asszimiláció és a modernizációs trendek nyomán kisebb mértékben és lassabban változott meg. Az új síremlékeken azonban napjainkra egyeduralgódóvá vált a magyar felirat. Pitvaroson a régi temető lezárását követően új, közös temetőrészt nyitottak, ahol kezdetben évtizedekig elválasztva temetkeztek a katolikusok és evangélikusok, ez a határvonal a vegyesházasságok növekvő mértékével fokozatosan megszűnt. Csanádalbertin és Ambrózfalván évtizedeken keresztül megfigyelhetők az elkülönülés jelei.

Az asszimiláció hatására a szlovákság aránya az eltelt 70 év során tovább csökkent, a 2011. évi népszámlálás adatai szerint a szlovák anyanyelvűek, szlovák nemzetiségűek, valamint a szlovák kulturális értékekhez, hagyományokhoz kötődők száma együttesen Tótkomlóson 1292 fő (21%), Pitvaroson 77 fő (5%), Csanádalbertin 10 fő (2%), Ambrózfalván pedig 47 fő (9%).⁴⁷ Ezek az adatok is jelzik, hogy a csökkenő, illetve néhol már lényegében eltűnőben lévő szlovák közösségek funerális örökségének megőrzése sürgető feladat, ami csak helyi összefogással valósítható meg. Az alábbiakban az egyes temetők örökségvédelmi vizsgálatának eredményeit közöljük:

A tótkomlósi Ótemető

A település déli részén a Száraz-ér íve menti magaslaton alakították ki a település első, máig működő temetőjét. Történeti főbejárata, a téglaoszlopos, fából készült, szlovák feliratos kapu a Bajcsy-Zsilinszky út végén található, a mai kiépített autótút az Ótemető sorról nyílik, de a régi északnyugati rész egy hídon keresztül a Bajza József utca felől is megközelíthető. Az 1965-ben készült légifelvételeken látható, hogy az északnyugati, valamint a déli-délnyugati rész még két nagyobb összefüggően betemetett területet alkotott. A jelenlegi állapottal összevetve kiderül, hogy az északnyugati rész nagyobb hányadát azóta beszántották, a déli-délnyugati rész döntően eredeti képét őrzi, emellett a temető közepe, észak felé új parcellákkal bővült. (1. kép)

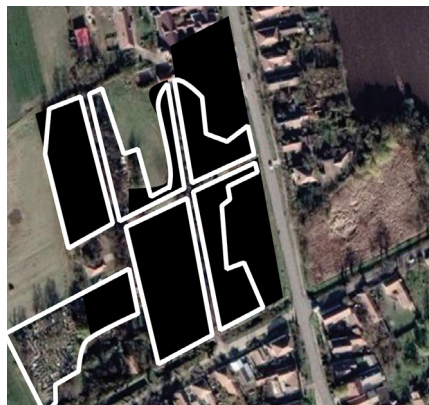
A legkorábbi emlékek mára megsemmisültek: Koppány János evangélikus lelkész és helytörténet-kutató az 1980-as években még lefényképezett egy 18. századi, latin feliratos, homokkő síremléket, amely azóta tönkrement. A temető lebontott

⁴⁶ Kugler, 2000. 186.

⁴⁷ Bojer, 2013.

1. kép. A tótkomlói Ótemető betemetett területe 1965-ben (fekete színezés) és napjainkban (fehér vonal)

2. kép. A tótkomlói Újtemető betemetett területe 1965-ben (fekete színezés) és napjainkban (fehér vonal)

csőszházának 1825-ös szlovák nyelvű gerendafelirata is csak az ő leírataiban maradt meg.⁴⁸ A temető mai legkorábbi értékei közé tartozik a téglából épített kétnyelvű, oltárszerű kolera-emlékmű (1833), Sexty György (1754–1829) templomépítő lelkész homokkőből faragott síremléke, életfákluját lefelé tartó geniusszal, valamint jókai Szakáll Jakab (1752–1842) földbirtokos kriptája és magyar nyelvű síremléke.

A legrégebbi megmaradt síremlékek a temetői utak mellett találhatóak, a 19. század közepéről származnak. (3. kép) A nyelv- és betűhasználat kezdettől fogva változatos, a nyelvek, betűtípusok gyakran egy kövön belül is keverednek, nem lehet valódi kronológiát kimutatni. A betűhasználat valószínűleg technikai lehetőségektől is függött. Ebből adódhat, hogy az első sírkövek (1851) latin betűs, bibliai cseh vagy szlovákkal kevert bibliai cseh nyelvűek. 1857-től jelennek

3. kép. Szlovák nyelvű, tardosi vöröskőből készült síremlék 1856-ból, Tótkomlós, Ótemető

⁴⁸ Koppány János: *A halál és dolgai a tótkomlói szlovákoknál*. Kézirat. Tótkomlós, é.n. A gerenda felirata: „Z is. Farkas András K Molnár György s Kmetyko Ján K Motyovszki Pál 1825 aug. 8.”

meg a schwabacher típusú gót betűs bibliai cseh nyelvű sírkövek, közülük az utolsók az 1940-es évek elejéről származnak (1940, 1943). A gótbetű használata a szlovák nyelvű síremlékeken kissé tovább élt (1944, 1946, 1950). A latinbetűs, szlovák síremlékek közül a legkorábbi (1856) magyar fonetikával írt szavakat is tartalmaz, gyakori a név magyar, vagy sajátos kevert formában való közlése (például Lászik Györgyová, 1897). A 19. század végétől megfigyelhető a szövegformák, eulogiák megszilárdulása, csak rendhagyó esetben (például fiatalon elhunytaknál) találkozunk sírversekkel, bibliai idézetekkel (utóbbiak bibliai cseh nyelvűek). A szlovák feliratok az 1960–70-es évektől sematikus formulákra rövidülnek, velük párhuzamosan pedig fokozatosan nő a magyar, majd kizárólag neveket és évszámokat közlő síremlékek száma. A szlovák sírkövek csökkenő arányban, de jelen vannak 1990-ig, azóta csak néhány egyedi példával találkozhatunk (2003, 2004, 2006, 2014).

A temető területe lassan bővül, ugyanis a régi részekben folyamatosan cserélődnek a sírok, eltűnnek a régebbi síremlékek. Ennek ellenére az 5–8. parcellákban jelentős arányban találhatók a 20. század első feléből származó kövek, köztük több nagyméretű, reprezentatív szürke- és feketegránit obeliszk, a helyi jómódú gazdacsaládok síremlékei. Az 10. parcellában a múltbeli felszámolások ellenére jelentős, egységesen a 19–20. század fordulójáról származó emlékmű maradt fenn, sok közöttük a ledőlt, rossz állapotú kő. Az utak mellett mintegy húsz, többségében tartós vörös mészkőből készült 19. századi síremlék található. Ezek jelenleg nehezen olvashatóak, azonban szakszerűen megtisztítva, konzerválva a temető kiemelkedő értékeivé válhatnak. A temető 19. századi, valamint századfordulós részeinek területi szintű védelme sürgető feladat.

Az Ótemető egyike annak a 12 hazai nemzetiségi vonatkozású temetőnek, amelyet a 2010-es ombudsmani vizsgálat során megtekintettek. A jelentés is felhívja a figyelmet a helyi védelem szükségességére.⁴⁹

A tótkomlói Újtemető

Az Újtemető sor felől nyílik az 1884-ben alapított⁵⁰ temető téglaoszlopos, fából készült, szlovák feliratos főbejárata. (4. kép). A két világháború között új kapu nyitását tervezték az orosházi út felől, bár ez nem valósult meg, a történeti díszsorok ennek hatására két főút mentén fejlődtek ki. A temető megőrizte a 19–20. század során kialakult képét: a fasorral szegélyezett utak mentén sorakoznak az egykori jómódú gazdacsaládok, egyházi és világi előjárók, tengelyükben pedig a lelkészek reprezentatív síremlékei, amelyek Tótkomlós polgárosodásának, egykori, meghatározóan szlovák nyelvű elitkultúrájának funerális bizonyítékai. A régi síremlékek

⁴⁹ *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 352.

⁵⁰ Gajdács Pál: *Tót-Komlós története.* Gyoma: Kner ny., 1896. 378–379.

4. kép. A tótkomlói Újtemető 136 éves, bibliai cseh nyelvű alapító felirattal díszített főkapuja a fasorral

az alapítástól kezdődően fennmaradtak (1885, 1888, 1891 stb.). A gótbetűs bibliai cseh vagy szlovák, illetve kevert nyelvű sírkövek egyre fogyó arányban az 1950–60-as évekig megtalálhatók (1952, 1954, 1968). Az egyetlen későbbi példa az 1990-es évekből származik. A latinbetűs szlovák síremlékek a századfordulón jelentek meg, az 1960-as évektől arányuk csökken, az utolsók az 1970-es évekből valók (1974, 1975, 1976).

A népi temetkezés hagyományait őrzik a feketére, valamint kékre festett, fából készült sírtáblák. A feketétet férfiaknak és idősebb asszonyoknak, a világoskéket gyermekeknek, fiatal lányoknak és asszonyoknak készítették. A sematikus textusba ágyazva az elhunyt nevét, korát és a halálozás idejét tüntették fel.⁵¹ Mára már csak néhány maradt meg belőlük, jobbra az Újtemetőben. (8. kép) A 2010-es ombudsmani jelentés is kiemeli, hogy az „*utolsó előtti percben van a szlovák fakeszes [sic!] síremlékek megmentése*”.⁵²

A funerális reprezentáció értékei közé tartozik Tótkomlós első orvosának, dr. Simon Pálnak és családjának sírboltja, kis tornyán egy márványból faragott

⁵¹ Gyivicsán, 1996. 386–387.

⁵² *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 352.

angyalszoborral (1896 k.),⁵³ valamint Erzika Lehoczky (1901–1927) sírja, amelyen ugyancsak angyalszobor látható. (7. kép) A temető kereszteszódésében állt Tótkomlós egyik kiemelkedő személyiségének, Gajdács Pál (1847–1929) evangélikus lelkész, történetíró nagyméretű, műkö síremléke, amelyet a hozzá tartozó örökzöld sövényvel együtt elbontottak. Helyére Gajdács jelentőségéhez méltatlan arányú sírjel került. Az 1965-ös légifelvételről kiderül, hogy a temető úthálózata és szerkezete változatlan, azonban az egykor betemetett keleti részeken már nem találunk sírokat, sőt, északkeleti részén utóbb az Evangélikus Szeretothon építkezett. (2. kép) A régi parcellák ma is használatban vannak, a legrégebbi síremlékek közül sok gazdátlan, ledőlt, vagy felújításra szorul, a sírok cserélődése pedig folyamatos. A Gajdács-sír elbontása is jelzi, hogy a történeti síremlékek, parcellák védelmének hiánya veszélyezteti a temető örökségi értékét.

A pítvarosi temető

A mai temetőt 1824-ben alakították ki a településtől nyugatra, később észak felé bővítették. A község tulajdonában állt, de az evangélikus egyház használta, és a más vallású halottak részére is biztosította a temetkezést.⁵⁴ A legkorábbi, déli rész a 19. század végére betelt, ekkor kezdődött a temetkezés a jelenlegi ún. régi temető területén. A temető kerítéssel és kiépített utakkal nem rendelkezik, területe rendezetlen, a bozót kivágásától eltekintve elhanyagolt, sok síremlék kidőlt, összetört, jelentős felépítményekről hiányoznak az obeliszek. A két világháború között a lakosság nagy része szegénységben élt, a legtöbben csak fa sírjelet állítottak, amelyek mára megsemmisültek, emiatt a terület középső része lényegében üres. (6. kép)

Jelentős a rövid szlovák, vagy magyar felirattal rendelkező, kisméretű, egyszerű, vagy a fejrészen népies motívumokkal díszített, sematikus műkö sírjelek száma. A legrégebbi síremlékek tardosi vörös mészkőből készültek, szlovák nyelvűek, latin betűs írással (1888, 1894). A módosabb gazdák sírjain látható gránitkövek a bejárathoz közel, valamint középen, az út mentén helyezkednek el, ezek nyelve részben helyi nyelvjárási elemeket tartalmazó szlovák, részben magyar, néhány esetben pedig bibliai cseh (1937). Néhány síremléken gótbetűs bibliai cseh nyelvű idézet, illetve sírvers is látható. A gótbetűs felirat ritkább, de az egész időszakra jellemzők, ebben a temetőrészben a legkésőbbi sír 1949-ből származik. A terület a 20. század közepére betelt, legújabb, nyugati fertályán többségben már a betelepített magyar lakosság síremlékeit találjuk.

⁵³ Gajdács, 1896. 223–224., 378.

⁵⁴ Kemény, 1992. 73–75. A reformátusok és katolikusok a temetőn belől, a zsidó és baptista hívek külső szekcióiban temetkeztek, ezek mára megsemmisültek, a sírköveket ellopták, területüket bozotos fedi.

6. kép. A pitvarosi régi temető középső része kisszámú, műköő síremléssel és névtelen sírhelyekkel

A lakosság összetételének megváltozása is szükségessé tette a temetőkérdés rendezését. 1959-ben a két egyház megállapodott, hogy a korábbi régi temető területét a porladási idő letelte után megnyitják és megosztva használják. Ettől kezdve a bejárattól jobbra a római katolikus, balra pedig az evangélikus vallásúak temetkeztek.⁵⁵ Több család áthozta szerettei síremlékét a régi temetőből, ez magyarázza a területen a régi, szlovák nyelvű, latinbetűs síremlékeket (1875, 1882, 1896). A modern, sematikus sírköveken az 1970–80-as évekig találunk néhány szlovák nyelvűt, a legkésőbbi, amelynek felirata hagyományos gótbetűs írással készült 1995-ből származik. Az evangélikus, szlovák lakosság fogyatkozásával megszűnt a temetőben az elkülönülés.

A régi temető lezárt terület, nem történtek rátemetések, exhumálások, lepusztult állapotának ellenére örökségi értékét fokozza, hogy máig őrzi eredeti képét, hitelesen tükrözi az egykori pitvarosi szlovákság gazdasági és társadalmi viszonyait. (10. kép)

⁵⁵ Kemény, 1992. 73–75.

7. kép. *Erzika Lehoczky angyalszoborral díszített sírköve a tótkomlósi Újtemetőben (1927)*

A csanádalberti temető

Csanádalberti temetőjét a község északi részén, a Dózsa György utcán alakították ki. Az 1973-as légifelvételen látható, hogy a temető régi sírjai az északi részében helyezkedtek el a főút mindkét oldalán. Ma a legrégebbi sírok nyugatról és keletről övezik az újabb, középső és déli részeket. A régi sírok területe viszonylag rendezett, rendszeresen kaszálják. Néhány ledőlt, törött kőtől és bozótos síremléktől eltekintve jól bejárható.

A régi részekben a sírkövek elhelyezkedése szórványos, az egykori, fejfával jelölt sírok nagy száma miatt. Pitvaroshoz hasonlóan Csanádalbertin is jelentős az egyszerű és sematikus növényi motívumokkal díszített műkö sírjelek száma. A néhány kiemelkedő obeliszka hátsó szekcióban, a főút közelében található, a jelenlegi temetőtől északra.

A ma már termőföldként használt rész közepén magában áll Molitorisz Lajos (1797–1860) lelkész, a Magyar Természettudományi Társulat rendes tagja, Csanád vármegye táblabírájának 1879-ben felavatott fehérmárvány síremléke.

A jelenlegi területen 1887-től fokozatosan növekszik a sírkövek száma, a sírkövek többsége szlovák nyelvű és latinbetűs, mellettük jelentős számban az 1920-as évektől az 1940-es évek végéig datálhatók a gótbetűs, a helyi nyelvet és a bibliai cseh nyelvet is ötvöző sírfeliratok. Ezek többsége a reprezentatívabb síremlékeken szerepel. A szlovák feliratok az 1960-as évek végéig folyamatosak, az utolsók az 1980-as évekből származnak (1981, 1985). Érdekeség, hogy míg az 1940-es évekig a szlovák feliratban is gyakran magyarul szerepelt a név, az utolsó évtizedekben, a legtöbb esetben a teljes felirat szlovák nyelvű. Ezek között több esetben (1953, 1957, 1968) találkozhatunk magyar fonetikus írásmóddal is. (11. kép). A temető bejáratánál kapott helyet 2017-ben az I. és II. világháború, a lakosságcsere, Trianon és az 1956-os forradalom emlékmű-együttese. A régi, sérült kövek helyreállításával, felállításával és tudatos védelmével a temető egésze az egyéni és közösségi emlékezés példamutató, komplex terévé válhat.

8. kép. Kisgyermek szlovák nyelvű fejfája hagyományos világoskék festéssel és törött rózsza motívumával 1941-ből a tótkomlói Újtemetőben. Felirata: „Tu odpočívaj / Puskely / Gyurko / vipl. 8 lét. / umr. 1941 / Maja 25. / Odpočívaj v pokoj.” Fordítása: „Itt nyugszik / Puskely / Gyurko / élt 8 évet. / meghalt 1941 / Május 25-én / Nyugodj békében.”

9. kép. Egyszerű szlovák sírkő bibliai cseh nyelvű sírverssel a csanádalberti temetőből (1934). Felirata: „Vizármutek máte / Mni (!) ale opet uzrim / Váš a radovti se / Bude srdce Váše / Tu odpočívaj k.r.p. / KONCOS MARTINOVA / MANŽELKA ROZENA / LAVKO MARIA / n.r. 1900 JANUARA 28. / u.m.r. 1934 SEPTEMBRA 30. / Oplakava Zarmutění / Manžel aj zo sinom. / Pokoj prachu jej.” Fordítása: „Nektek gyászotok van / El fog múlni de újra meglátlak / Benneteket és örülni / Fog a Ti szívetek / Itt nyugszik Krisztusban, az Úrban /Koncos Martin / Felesége született / Lavko Mária / sz. 1900 Január 28. / megh. 1834 Szeptember 30. / Sírátja Gyászoló / Férje a fiával / Béke poraira.”

Az ambrózfalvi temető

Az ambrózfalvi temetőt a település nyugati szélén, a Luther Márton utca mellett alakították ki. A legrégebbi, 19. századi rész az északkeleti fertályban található. Ennek területét jelenleg sűrű bozótos fedi, a területen mintegy tucatnyi sírkő található, több közülük ledőlt, félbetört, reprezentatív síremlék – fele arányban szlovák illetve magyar nyelvű felirattal.⁵⁶ A 20. század első évtizedeiből származó sírhelyek a temető keleti-délkeleti részében fekszenek, a sírkövek száma kevés, kisméretűek és többségükben magyar nyelvűek. A temető elhanyagolt részéből a község kiemelte Kosztra Tivadar János (1816-1888) evangélikus lelkész magyar nyelvű síremlékét, amelyet a ravatalozó mellett állíttatott fel. A ma használt, rendezett parcellákban a temetkezés az 1930-as évek végén kezdődött. Itt található az első, eredeti helyükön álló szlovák nyelvű, latinbetűs síremlékek (1940, 1944, 1947). A legrégebbi szlovák sírköveket a régi temetőből áthozott kövek képezik (1900, 1928, 1942). A temető vizsgálatából kiderül, hogy már a két világháború között dominánssá vált a magyar nyelvű sírkőállítás a szlovákul beszélő családokban is. A szlovák feliratok szórványosan láthatók az 1960-as évekig készült sírköveken (1965, 1967), az utolsó kései példa 2016-ból származik. Gótbetűs sírfeliratot nem találtunk a temetőben, a régi részből kiemelt síremlékek alapján úgy tűnik, hogy ilyenek nem maradtak fenn.

A jelentősebb síremlékek közé tartozik Chován János feleségének Czabarka Erzsébetnek (1920–1938) alvó női arcot mintázó szoborral és arcképpel díszített síremléke, valamint a szerb Nicsovics György földbitokos és feleségének obeliszkje (1900). A lakosságcsere során betelepítettek síremlékei évtizedekig külön halmazt képeztek, tájolásuk is eltérő.

10. kép. *Helyi szlovák népviseletbe öltözött fiatal lány színezett képe a pitvarosi temetőben (1940-es évek)*

⁵⁶ Csirik László fényképei és állapotörzítése alapján.

Összegzés

Tótkomlós és környéke temetőiben az elmúlt másfél-két évszázad helyi funerals kultúrájának emlékeit találhatjuk meg. A néhány, véletlenszerűen megmaradt fejfás síron, valamint a forma, felirat, nyelv, motívumkincs és méret tekintetében is sokszínű síremlékeken keresztül kirajzolódik a közösségek társadalmi, gazdasági és kulturális sokszínűsége. A sírkövek, feliratok és motívumok hasonlósága a térségen belül jól kirajzolódik, hiszen ugyanazok a sírkövesek készítették őket. A 19. században gyakori a makói Glück, a századfordulótól kezdve pedig a tótkomlói Szokolay és Dohányos, kifejezetten reprezentatív síremlékek esetében pedig a békéscsabai Werner Ede és Társa, valamint a Rosenbaum kőfaragó cégjelzése. A történelmi mozgások, a lakosságcsere hatását jelzi, hogy a régebbi sírköveken a házastársak, szülők előre felírt neve mellé már nem került halálozási dátum, sok jelentős síremlék is gazdátlanul maradt. (10. kép)

A temetők egyben a településeket alapító és évszázadokon keresztül építő szlovákság nyelvhasználatának és identitásának dokumentumai. A sírkövek sematizálódásával, majd az 1960–70-es években a nyelv váltás tendenciájának felerősödése révén⁵⁷ az utolsó szlovák formulák eltűnésével a szlovák funerals kultúra jellegzetességei végérvényesen a múlt részévé váltak.

Ez az emlékanyag azonban rendkívül sérülékeny, ezért szükséges a mielőbbi, effektív védelem. Vizsgálataink alapján Tótkomlóson és környékén a temetők mindegyikében, legalábbis az egyes kiemelt részek, védendők. Tótkomlóson az Újtemető, Pitvaroson a régi temető egésze történelmi temetőnek minősül. Érdemes lenne a történelmi fordulópontra tekinthető lakosságcsere megelőző, azaz 1947 előtti, jelentékeny felépítménnyel bíró, fenntartható síremlékeket a saját helyükön

11. kép. Szlovák nyelvű sírfelirat magyar fonetikával a csanádalberti temetőből (1953). Felirata: „Tu otopcsivaju (!) / milyi rgcs (!) / Ján Kapusztá / 1870-1928 / ajeho mila manzselka (!) / rogyena (!) / Csilyek Anna / 1872-1953 / pokoj prachu jejich” Fordítása: „Itt nyugszanak / kedves szüleink / Ján Kapusztá / 1870-1928 / és az ő kedves felesége / született / Csilyek Anna / 1872-1953 / béke poraikra”

⁵⁷ Gyivicsán, 2010. 204.

megőrizni. A régi síremlékek által kézzelfoghatóvá válik a személyes és közösségi múlt. A gondozott, védett történeti temetők a mai lakosság és a településről elszármazottak számára egyaránt az emlékezés fontos, szimbolikus jelentőségű terei lesznek, amelyeknek örökségi értéke – megfelelő kezelés mellett – az idő múlásával egyre nőhet.

Dr. Kállai Ernő jelentésében a nemzetiségi épített örökség kapcsán a temetők vonatkozásában is releváns javaslatokat olvashatunk: „*A kisebbségi közösség szereplőivel együttműködve szélesíteni kell a nemzetiségek épített örökségének bemutatási lehetőségét, meg kell találni azokat az ismeretterjesztési módokat, amelyek a helyi ismeretekre alapozva a nemzetiségi adatokkal kiegészítve felállított nyilvántartás adataival kiegészülve pontos képet adnak a kisebbségek építészeti értékeiről. Gondoskodni kell arról, hogy mindezeket a megóvandó értékeket a helyi és a tágabb értelemben vett közösség, annak nemzetiségi és nemzetiséghez nem tartozó tagjai, óvodások, iskoláskorúak, tulajdonosok, és szomszédok, kutatók és érdeklődők megismerhessék, és tehessenek védelmük érdekében.*”⁵⁸

A felelősségünk nagy, hiszen, ahogy Szigethy Balázs, az ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottságának vezetőségi tagja fogalmazott: „*Tisztában kell lennünk az-zal, hogy egyszer, egy következő generáció számára a jelen kor megmaradó része jelenti majd az örökséget, a kulturális örökséget.*”⁵⁹

FELHASZNÁLT IRODALOM

2011. évi népszámlálás. 3. Országos adatok. Összeáll. Bojer Anasztázia [et al.] Budapest: KSH, 2013.
- A magyarországi szlovák nemzeti kisebbség helyzete.* Budapest: Miniszterelnöki Hivatal, 1997.
- A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.*
- Bakó Nóra: *Typológia slovenských náhrobných nápísov na Slovenskom Komlóši. A tótkomlós szlovák nyelvű sírfeliratok tipológiai elemzése.* Szakdolgozat. ELTE Szlovák nyelv és irodalom szak. Budapest, 2011.
- Bernula Mihály: *Pitvaros rövid története. 1816–1969.* Hódmezővásárhely: k. n., 1969.
- Čukan, Jaroslav – Michalík, Boris – Pluhár Tamás: A békéscsabai szlovákok kulturális potenciálja. In: Miroslav Kmet’ – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.):

⁵⁸ *A nemzeti és etnikai kisebbségi jogok országgyűlési biztosának 2010. évi jelentése a kisebbségi kulturális jogok érvényesülésének vizsgálatáról.* 320.

⁵⁹ ICOMOS Híradó XVII. évf. 5. sz. 4. Szigethy Balázs írása. http://epa.oszk.hu/02600/02686/00012/pdf/EPA02686_ICOMOS_Hirado_2009_10.pdf (letöltés ideje: 2020. május 11.)

- Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 172–228.
- Gajdács Pál: *Tót-Komlós története.* Gyoma: Kner ny., 1896.
- Gecséné Tar Imola: *Történeti temetők Magyarországon.* Doktori értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola, Budapest. 2012.
- Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákok nemzetiségi tipológiája. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon.* Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 183–210.
- Gyivicsán Anna: A magyarországi szlovákság számadatok tükrében. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarországi nemzetiségek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája.* Budapest: KSH, 1994. 301–314.
- Gyivicsán Anna: Az etnikai kulturális modellek nyelvi és tartalmi dualitása. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktónában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon.* Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 2010. 63–76.
- Gyivicsán Anna: Etnokulturális változások Tótkomlóson. In: Szincsek György (szerk.): *Tótkomlós története és néprajza 2. kötet.* Tótkomlós: Tótkomlós Város Önkormányzata, 1996. 379–396.
- Gyivicsán Anna: Látletel egy nemzetiségről: a magyarországi szlovákok. In: uő: *A nemzetiségi lét és kultúra dimenziói II.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2003.
- Járol József – Somogyi Józsefné: A Békéscsabai Városvédő és Városszépítő Egyesület a város szlovák hagyományainak megőrzéséért. In: Miroslav Kmet’ – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet (szerk.): *Fejezetek a békéscsabai szlovákok múltjából és jelenéből.* Békéscsaba: Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete, 2018. 495–498.
- Kalhammer Mátyásné: *Kondoros temetői és a település szakrális építményei. 1–2. rész.* Kondoros: Helytörténeti Baráti Kör – Kondoros Város Szlovák Önkormányzata, 2014.
- Kocsis László – Molnár Erzsébet: *A pilisszántói régi temető.* Budapest: Siker X Bt., 2012.
- Komoly Pál: *Pitvarosi tanulmányok.* Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1992.
- Koppány János: *A halál és dolgai a tótkomlósi szlovákoknál.* (Kézirat) Tótkomlós, é. n.
- Kožuch, Michal – Majo, Juraj: *Pitvaroš a Pitvarošania.* Pitvaros: Slovenská samospráva Pitvaroš, 2008.

- Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest: Osiris Kiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely, 2000.
- Kustár Rozália: Faragott fejfák a szlovák nemzetiségű Dunaegyházán. In: *Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. az V. Duna-Tisza közti nemzetközi néprajzi nemzetiség-kutató konferencia (Baja, 2002. július 18–19.) előadásai*. Baja – Kecskemét: Bács-Kiskun M. Önkormányzat Múz. Szerv., 2003. 131–150.
- Marloková-Szabóová, Júlia: Slovenské náhrobné nápisy v Mlynkoch ako jazykové pamiatky. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Madarsku*. Békesská Caba: VÚSM, 2006, 264–270.
- Marjai Márton: Temetők műemléki védelme. *Műemlékvédelem*, 1982/1. 17–20.
- Novák László: *Településnéprajz*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995.
- Sedláková, Viera: Slovenské texty na náhrobníkoch v Kestúci. (Szlovák nyelvű sírfeliratok Kesztoľcön.) In: *Národopis slovákov v Madarsku* 22. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 2009. 45–50.
- Somogyi Józsefné (szerk.): *Temetők Békéscsabán. Temetkezési szokások, temetők, sírfeliratok, síremlékek*. Békéscsaba: Csabai Ethnographia, 2001.
- Szabó Orsolya: *Kétnyelvűség és kettős identitás a Budapesten élő szlovákok körében*. Doktori disszertáció, ELTE-BTK. Budapest, 2012.
- Szabó Orsolya: Kettős identitás? Budapest és Piliscsév szlovák közösségei. In: Bindorffer Györgyi (szerk.): *Változatok a kettős identitásra Kisebbségi lét-helyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007. 63–109.
- Szarka László: A kisebbségi kérdés a magyar-csehszlovák kapcsolatokban. *Regio*, 1990/3. 231–244.
- Tóth Sándor János – Tuska Tünde – Uhrin Erzsébet – Zsilák Mária: A nyelvi más-ság dimenziói Tótkomlóson. In: Jakab Albert Zsolt – Peti Lehel (szerk.): *Kisebbségek interetnikus kontaktójában. Csehek és szlovákok Romániában és Magyarországon*. Kolozsvár: Kriterion – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2010. 109–147.
- Tóth Vilmos: Ökumenikus tendenciák a 19–20. századi magyarországi városi temetkezésben. *Egyháztörténeti Szemle*, 2000/1. 120–128.
- Uhrinová, Alžbeta: K písaniu mien na cintorínoch v Békéskéj Čabe. In: *Jazykovedné štúdie XXXII. Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. Bratislava: Veda, 2015. 354–362.